

MU·IBA MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
MU·IBA

**MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA (MUHBA)**
Plaça del Rei, s/n.
08002 Barcelona
Tel.: 93 256 21 00
museuhistoria@bcn.cat
barcelona.cat/museuhistoria

**Ajuntament
de Barcelona**

14
quarhis

QUADERNS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE LA CIUTAT DE BARCELONA

| BARKENO | BARCINO | BARCINONA |
| BARŠALŪNA | BARCELONA |

quarhis

ÈPOCA II · ANY 2018 · N.14 · ISSN 1699-793X
232 PÀGINES · BARCELONA

Editor:
Museu d'Història de
Barcelona (MUHBA)
Institut de Cultura
Ajuntament de Barcelona

Director MUHBA:
Joan Roca i Albert

Direcció Quarhis:
Julia Beltrán de Heredia

Secretària de redacció:
Vanessa Triay

Consell de redacció:
Xavier Aquilué (MAC)
Julia Beltrán de
Heredia (MUHBA)
Josep Guitart (UAB)
Josep M. Gurt (UB)
Magí Miret (GC)
Carme Miró (ICUB)
Miquel Molist (UAB)
Isabel Rodà (UAB)

Avaluadors externs:
Luis Caballero Zoreda
Carmen Fernández Ochoa
Sauro Gelichi
Jean Guyon
Simon Keay
Bernat Martí
Lucy Vallauri
Desiderio Vaquerizo
Giuliano Volpe

**Altres avaluadors
2012-2018:**
Carmen Aranegui Gascó
José Beltrán Fortes
Gian Pietro Brogiolo
Francesc Burjachs
Claudio Capelli
Carlo Ebanista
Albert Garcia Espuche
Enrico Giannichedda
Ignacio Grau

Carmen Guiral Pelegrín
Sonia Gutiérrez Lloret
Alberto León Muñoz
Josep M. Macias
Assumpció Malgosa
Pedro Mateos Cruz
Josep M. Nolla
Lauro Olmo Enciso
Josep M. Palet
Antonio Pizzo
Juan Antonio Quirós
Paolo Ramagli
Santiago Riera Mora
Queralt Solé
Jacques Thiriot
Josep Maria Vila

Control gràfic:
Emili Revilla

Disseny gràfic:
PFP
(Quim Pintó,
Montse Fabregat)

Realització:
Edicions Hipòtesi, SL

Impressió:
Índice Arts Gràfiques, SL

Imatges de la coberta:
Fons Antic-MUHBA

Imatges contracoberta:
Fons Antic-MUHBA

ISSN
1699-793X

Dipòsit legal
B-9715-2005

© dels textos els autors
© de l'edició

**Museu d'Història
de Barcelona**
Institut de Cultura,
Ajuntament de Barcelona
Plaça del Rei, s/n
08002 Barcelona
Tel.: 93 256 21 00
Fax: 93 315 09 57
www.museuhistoria.bcn.
cat/quarhis

QUADERNS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE LA CIUTAT DE BARCELONA

| BARKENO | BARCINO | BARCINONA |
| BARŠALŪNA | BARCELONA |

quarhis

ÈPOCA II·ANY 2018·NÚM.14·ISSN 1699-793X
232 PÀGINES · BARCELONA

**Ajuntament
de Barcelona**

9-11	L'ARQUEOLOGIA I EL MUSEU, UN VINCLE SÒLID I DURADOR JOAN ROCA I ALBERT
12-13	EDITORIAL JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
EL MUSEU D'HISTÒRIA DE BARCELONA I L'ARQUEOLOGIA: 75 ANYS	
16-25	BARCELONA I ELS CENTRES ARQUEOLÒGICS DEL MUSEU D'HISTÒRIA: UNA APOSTA PER A LA INCORPORACIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC A LA CIUTAT JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
26-36	L'ARXIU ARQUEOLÒGIC DEL MUSEU D'HISTÒRIA, DES DELS SEUS ORÍGENS A L'ACTUALITAT LÍDIA FONT PAGÈS I EMILI REVILLA CUBERO
NOTES I ESTUDIS	
38-63	LA DARRERA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL POBLAT IBÈRIC DEL TURÓ DE LA ROVIRA DE BARCELONA DANIEL GINER IRANZO
64-76	EL ENIGMA DE <i>C. COELIUS</i> I LA PRIMERA MURALLA DE <i>BARCINO</i> ALESSANDRO RAVOTTO
78-94	ANÁLISIS DE LOS CONTEXTOS CERÁMICOS DE LA ANTIGÜEDAD TARDÍA DE LA BASÍLICA DELS SANTS MÀRTIRS JUST I PASTOR (BARCELONA) JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO I XAVIER AQUILUÉ ABADÍAS
96-121	EL TALLER DE PEDRALBES I ELS GRESOLS CERÀMICS DE LA PLAÇA DEL REI PER LA FOSA DE PLATA. EVIDÈNCIES CERÀMIQUES DE LA BARCELONA DEL SEGLE VIII: ARQUEOLOGIA I ARQUEOMETRIA JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO I JAUME BUXEDA I GARRIGÓS I MARISOL MADRID I FERNÁNDEZ I MARTA VALLS LLORENS
122-136	EL TREBALL DE LA SEDA A BARCELONA ENTRE ELS SEGLES XV I XVII. UNA APROXIMACIÓ DES DE L'ARQUEOLOGIA I LA DOCUMENTACIÓ ESCRITA IVANA STOJAK I MIKEL SOBERÓN RODRÍGUEZ
138-149	LA CERÀMICA “TIPUS DELFT” (HOLANDA) AL REIAL MONESTIR DE SANTA MARIA DE PEDRALBES JOSEP CRUELLES CASTELLET
150-165	LA FÀBRICA DE CERÀMICA ORNAMENTAL D'ANTONI TARRÉS, SEGLES XVIII-XIX JACINTO SÁNCHEZ GIL DE MONTES I JOSEP M GURT I ESPARRAGUERA
166-180	LA BATERIA ANTIAÈRIA I EL BARRAQUISME AL TURÓ DE LA ROVIRA DE BARCELONA. UN CAS D'ARQUEOLOGIA CONTEMPORÀNIA JORDI RAMOS RUIZ
NOTICIARI	
182	LA MURALLA DE <i>BARCINO</i>
183-184	LA BASÍLICA DELS SANTS MÀRTIRS JUST I PASTOR DE BARCELONA EN EL MARCO DE LA CIUDAD TARDOANTIGUA Y ALTOMEDIEVAL (SIGLOS V AL XIII) Y SU PRECEDENTE ROMANO (SIGLO I)
185-186	ANGULACIONES DEL FÉMUR PROXIMAL A LO LARGO DE LA HISTORIA
187-188	ARCHAEOLOGICAL AUTOMATIC INTERPRETATION AND DOCUMENTATION OF CERAMICS ARCHAIDE (693548). AVENÇOS DE LA SEGONA ANUALITAT
189-190	HOMENATGE AL DR. ALBERTO LÓPEZ MULLOR. ESTUDIS SOBRE CERÀMICA I ARQUEOLOGIA DE L'ARQUITECTURA
191-193	BIBLIOGRAFIA PUBLICADA SOBRE ARQUEOLOGIA DE BARCELONA
195-197	TEXTOS EN CATALÀ. SÍNTESI
199-206	TEXTOS EN CASTELLANO. SÍNTESIS
207-215	ENGLISH TEXT. SUMMARY
217-225	TEXTES EN FRANÇAIS. RÉSUMÉ
227-232	NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS A QUARHIS

NOTES I ESTUDIS

LA BATERIA ANTIAÈRIA I EL BARRAQUISME AL TURÓ DE LA ROVIRA DE BARCELONA. UN CAS D'ARQUEOLOGIA CONTEMPORÀNIA

En aquest article es presenten els resultats arqueològics realitzats des de 2006 al Turó de la Rovira de Barcelona, que culminà el cim com a espai patrimonial del Museu d'Història de Barcelona el 2015. S'explica la necessitat i els avantatges del tractament de l'arqueologia contemporània cap a vestigis del

passat més recent, com és en aquest cas, la bateria antiaèria de la Guerra Civil espanyola i les traces de barraquisme que després de la guerra existiren i que perduren fins a les portes dels Jocs Olímpics de Barcelona el 1992. També, es mostra el tractament de microestudi de caire arqueològic, en el cas del pavelló

d'oficials de la bateria antiaèria i es relata els testimonis contemporanis al cim del Turó de la Rovira.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola, defensa passiva, bateria antiaèria, barraquisme, franquisme, Barcelona.

LA BATERÍA ANTIAÉREA Y EL BARRAQUISMO EN EL TURÓ DE LA ROVIRA DE BARCELONA. UN CASO DE ARQUEOLOGÍA CONTEMPORÁNEA

En este artículo se presentan los resultados arqueológicos realizados desde 2006 en el Turó de la Rovira de Barcelona, que culminó la cumbre como espacio patrimonial del Museu d'Història de Barcelona el 2015. Se explica la necesidad y las ventajas del tratamiento de la arqueología contemporánea hacia vestigios del

pasado más reciente, como es en este caso, la batería antiaérea de la Guerra Civil española y las huellas del barraquismo que después de la guerra existieron y perduraron hasta las puertas de los Juegos Olímpicos de Barcelona 1992. También, se muestra el tratamiento de microestudio de tipo arqueológico, en el caso del pabellón

de los oficiales de la batería antiaérea y se relata los testimonios contemporáneos de la cumbre del Turó de la Rovira.

Paraules clau: Guerra Civil española, defensa pasiva, batería antiaérea, barraquismo, franquismo, Barcelona.

THE ANTI-AIRCRAFT BATTERY AND SHANTY TOWN IN THE TURÓ DE LA ROVIRA IN BARCELONA. A CASE OF CONTEMPORARY ARCHAEOLOGY

This article features the results of archaeological interventions carried out since 2006 at the Turó de la Rovira in Barcelona, which was finally listed as heritage site of the Barcelona History Museum in 2015. It explains the need for and advantages of the treatment by contemporary archaeology of remains

of the most recent past, as in this case of the Spanish Civil War anti-aircraft battery and traces of a shanty town built after the War and demolished before the Barcelona 1992 Olympic Games. It also describes an archaeological microstudy, in this case of the pavilion of the anti-aircraft

battery officers, while including contemporary testimonies about the Turó de la Rovira.

Keywords: Spanish Civil War, passive defence, anti-aircraft battery, shanty town, Franco period, Barcelona.

LA BATTERIE ANTIAÉRIENNE ET LE BIDONVILLE DU TURÓ DE LA ROVIRA DE BARCELONE. UN CAS D'ARCHÉOLOGIE CONTEMPORAINE.

Cet article présente les résultats des fouilles archéologiques réalisées depuis 2006 au Turó de la Rovira de Barcelone qui fut déclaré espace patrimonial du Musée d'Histoire de Barcelone en 2015. On y explique les besoins et les avantages du traitement de l'archéologie contemporaine envers les vestiges du passé le plus récent,

comme dans le cas qui nous intéresse, la batterie antiaérienne de la Guerre civile espagnole et les traces de bidonville qui, après la guerre, existèrent et durèrent jusqu'aux Jeux olympiques de Barcelone 1992. On montre aussi le traitement de micro-étude de type archéologique, dans le cas du pavillon des officiers de la

batterie antiaérienne et on rapporte les témoignages contemporains sur le sommet du Turó de la Rovira.

Mots clé : Guerre civile espagnole, défense passive, batterie antiaérienne, bidonville, franquisme, Barcelone.

1. Introducció

Presentem els treballs arqueològics realitzats al Turó de la Rovira (Districte Horta-Guinardó, Barcelona) que es van dur a partir del 2006 i fins al 2008 en camps de treball amb voluntaris d'arreu del món (Ramos, 2010: 35)¹. Principalment, les tasques varen consistir en la neteja i condicionament de l'espai de les defenses antiaèries de la Guerra Civil espanyola que existien al cim del Turó de la Rovira. El 2010 s'inicià el procés de restauració, consolidació i adequació de les estructures existents al cim del Turó de la Rovira (Font, 2011: 4; Ramos, 2011: 78), fins a la culminació el 2015 com a espai patrimonial del Museu d'Història de Barcelona² (fig. 1).

Aquest espai fou ocupat a la postguerra per una població sobrevinguda, molt castigada pels estralls de la contesa. De l'augment urbanístic de la ciutat i la creació de noves barraques sorgiren les reivindicacions per aconseguir habitatges dignes. Tot aquest panorama va teixir una agrupació a manera de barri al cim que enfortí les relacions humanes interpersonals i la lluita per a la defensa dels interessos comuns. L'enderrocament de les barraques que després de la guerra es van construir i habitar en aquest indret, havia fet que s'acumulés la runa en el mateix lloc, principalment als habitatges i dependències del complex militar del conflicte bèl·lic.

2. El patrimoni de la Guerra Civil espanyola a Barcelona

La ciutat de Barcelona, a partir de les intervencions arqueològiques efectuades en aquests últims anys, ha vist incrementar el seu patrimoni sobre la Guerra Civil espanyola. No cal dir que gràcies a l'aparició de refugis antiaeris hem pogut veure un salt quantitatiu del coneixement d'aquestes estructures. Ara com ara, però, resten pendents estudis i publicacions sobre les edificacions militars que va deixar la guerra. Aquest novell interès no només ha tingut lloc a la capital de Catalunya sinó arreu del país, on moltes institucions, entitats, professionals i estudiosos han anat teixint coneixement sobre el

patrimoni del darrer conflicte bèl·lic (Pujadó, 2006). Els espais recuperats o reconeguts d'aquest període al territori català han anat creixent a mesura que moltes institucions i el sector polític ha necessitat cobrir les demandes ciutadanes relacionades amb la recuperació de la memòria. Ens trobem, però, amb algunes paradoxes, com el fet que l'abundant documentació i els treballs de geolocalització realitzats pel Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Barcelona no es corresponen amb les poques estructures subterrànies visitables a la ciutat (Pujadó, 1998)³.

Com és ben sabut, la guerra sempre ha comportat un augment en tecnologies, i també canvis en el comportament humà situant-lo al límit. En aquestes circumstàncies la societat ha de conviure amb la situació i les necessitats del moment, així com amb les problemàtiques puntuals que de sobte poden sobrevenir en el dia a dia dins del conflicte bèl·lic. Ciutats, viles i pobles de Catalunya presenten encara les traces i rastres dels confrontaments militars. Amb tot això, és evident que la darrera guerra ocasionà un tipus especial de defensa, arran dels bombardejos feixistes a les ciutats. Per això es va crear una nova manera d'associar-se i funcionar, l'anomenada defensa passiva. D'aquest fet et són bons exemples els refugis antiaeris, però també les defenses, com les bateries de costa o antiaèries (Miró, 2009: 28).

El model implementat a la Guerra Civil espanyola va servir d'assaig d'algunes maneres de fer de la Segona Guerra Mundial. Les estructures subterrànies o semi-soterrades que es van fer a Anglaterra, França o a la mateixa Alemanya tenen el seu precedent a Espanya, i també algunes de les realitzades per la resistència francesa o anglesa davant els atacs. La diferència d'envergadura entre les estructures realitzades pels militars i els refugis antiaeris generalment realitzats per la mateixa població és evident. Alguns d'aquests refugis van ser realitzats per col·lectius de ciutadans; d'altres foren veritables obres arquitectòniques dissenyades sota la tutela del Sindicat d'Arquitectes de Catalunya, i d'altres foren encàrrecs

*Arquedòleg ATICS SL ramoselprat@gmail.com

1. L'Associació de Veïns i Veïnes de Can Baró, la Fundació Escolta Josep Carol, l'Agència de Promoció del Carmel i Entorns, SA, el Districte d'Horta-Guinardó de l'Ajuntament de Barcelona, el Memorial Democràtic i el Museu d'Història de Barcelona varen coordinar uns camps de treball amb voluntaris d'arreu del món.

2. A causa de l'escassetat de les restes de barraques que encara hi romanien es va veure la necessitat de consolidar-les per tal d'evitar-ne la total desaparició.

3. La primera publicació completa dels refugis antiaeris a la ciutat de Barcelona la trobem l'any 1998 per part de la historiadora Judit Pujadó. Consisteix en un estudi global, des d'una visió històrica, que posa de manifest el context associatiu durant la construcció dels refugis antiaeris de la Guerra Civil. Aquesta informació i totes les intervencions arqueològiques de la ciutat sobre els refugis antiaeris queden recollides al web gestionat pel Servei d'Arqueologia de Barcelona <http://cartaarqueologica.bcn.cat/>

Figura 1

Fotografia de l'estat inicial l'any 2006 del cim del Turó de la Rovira.
[Fotografia: J. Ramos]

privats fruit del temor als bombardeigs (Miró, Ramos, 2013: 58).

Cal fer esment que anomenem patrimoni arqueològic tot aquell conjunt material que pot ser estudiat amb metodologia arqueològica, tant en subsòl com construït, i sense tenir en compte una adscripció a una cronologia concreta. Als darrers temps hi ha hagut un increment de l'estudi del patrimoni de la Guerra Civil i de la memòria democràtica amb metodologia arqueològica. En aquest sentit, no podem obviar les excavacions de fosses comunes (Solé, 2007: 73), tampoc la recuperació d'estructures bèl·liques com ara la bateria antiaèria del Turó de la Rovira (Ramos, 2015: 258). També volem reivindicar l'ús de l'arqueologia per salvar la memòria històrica. La ciència arqueològica es mostra imprescindible per corroborar i/o matisar la documentació històrica. El component de proximitat temporal dota a l'arqueologia contemporània d'una càrrega sentimental important, però també d'una proximitat a la realitat que no es troba en els altres períodes de la història (González Ruibal, 2016: 29) (fig. 2).

3. El Turó de la Rovira, indret privilegiat i l'entorn paisatgístic

El Turó de la Rovira, actualment dins dels barris de Can Baró i el Carmel, forma part de la petita serralada dels Tres Turons, juntament amb el Carmel i la Creueta del Coll (Bou, Gimeno, 2007: 16). Presenta una forma allargada en direcció nord-est/sud-oest de 300 m de longitud per 65 m d'amplada mitjana i es troba a una altitud de 262 m sobre el nivell del mar. La seva composició geològica consisteix en calcàries paleozoiques i pissarres silúriques. Fou precisament l'aprofitament d'aquestes calcàries el que va donar origen a la pedrera de Can Baró, situada al sud del cim (Sunyer, 1963 i 1998) (fig. 3).

La fisonomia de l'actual muntanya del Turó de la Rovira és el fruit de les petjades, dels ecos i de les mirades dels diferents pobles amb els quals ha tingut relació. El cim ha estat una zona de límit amb la peculiaritat d'una impressionant visibilitat de tot el que l'envolta. Aquesta formació muntanyosa correspon als darrers contraforts de la Serralada Litoral, abans que es produeixi el canvi de pendent vers la plana que configura el Pla de Barcelona. L'acció antròpica ha transformat el paisatge pel conreu i

Figura 2
Fotografia dels treballs
arqueològics el 2006 a
l'entrada del dormitori
de tropa ubicat al bell
mig del complex militar
del Turó de la Rovira.
[Fotografia: J. Ramos]

l'ocupació de la muntanya, però també, especialment en aquest cas, per l'acció de les diverses pedreres i mines que han anat buidant la muntanya, com també ha passat a la muntanya de Montjuïc. Les pedreres han fet canviar molt la fisonomia dels turons, i ara és difícil poder saber com eren exactament en el passat.

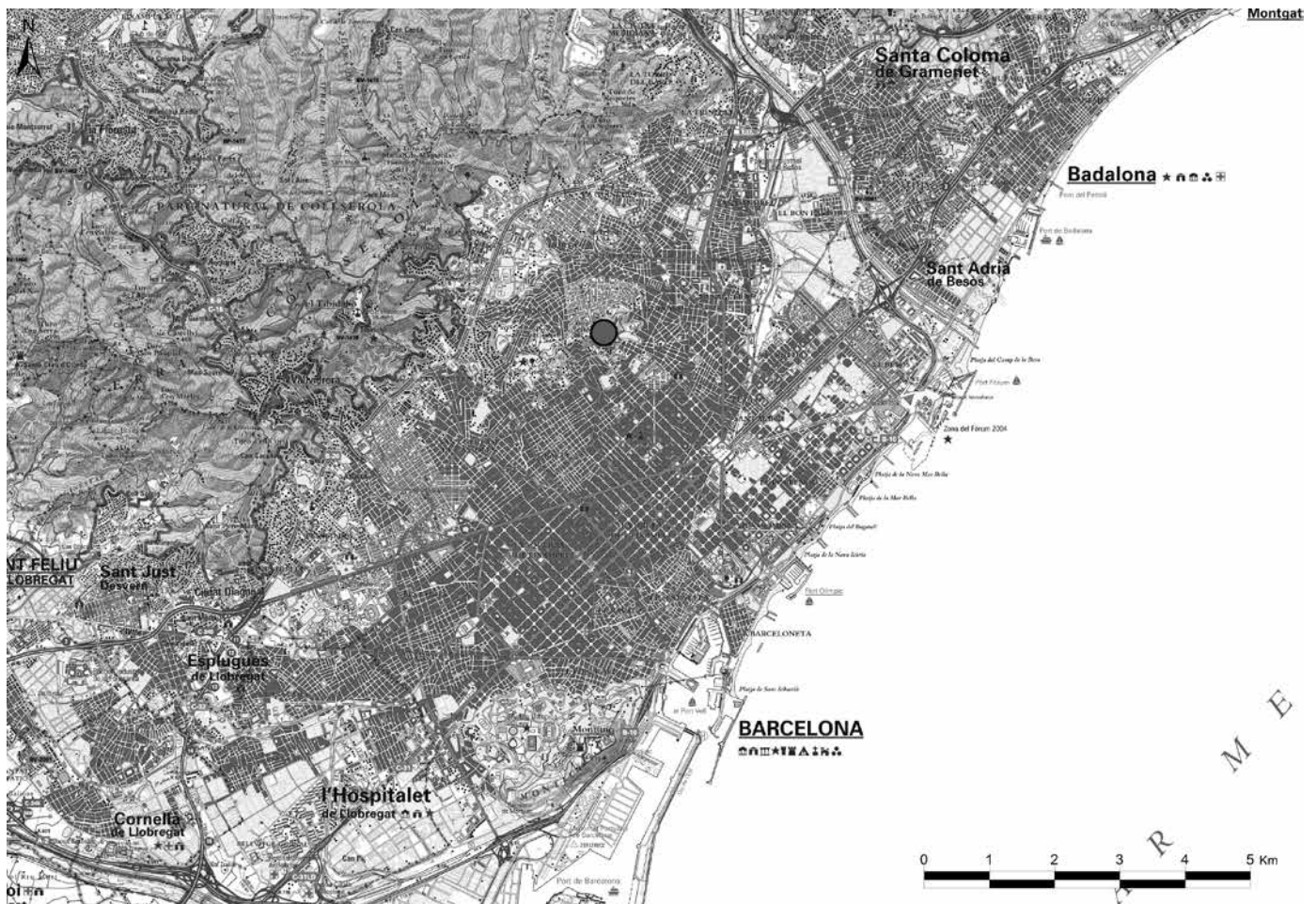
El paisatge creat entorn del Turó de la Rovira és conseqüència de les antigues explotacions agropecuàries, amb la presència de feixes i terrasses, avui emmascarades per les diferents ocupacions. Un exercici força complicat seria voler reconstruir les traces de les terrasses agrícoles; amb tot i això les actuacions paisatgístiques del cantó de la Vall d'Horta han desemmascarat algunes de les traces del cultiu passat. Aquest intent de colonitzar un indret que no afavoria l'agricultura per la composició del sòl i pels agents atmosfèrics, va donar lloc al segle XIX a la plantació de diversos arbres com ara els garrofers i els ametllers, i en reductes molt concrets vinyes i hortes.

El fort creixement urbanístic de la ciutat a mitjans del segle XIX va obligar a iniciar l'expansió de la xarxa de distribució de l'aigua. Mostra d'aquest fet va ser l'ocupació

dels dipòsits d'aigües als vessants al costat de Can Baró, que s'expliquen per un intent de donar servei i la necessitat d'aconseguir les alçades suficients per tenir més pressió a les canonades. Com a culminació d'un procés de materialització de l'abastiment d'aigües a Barcelona, trobem el dipòsit de formigó construït en 1963 que es troba al cim del Turó de la Rovira (Ramos, 2015c).

Coronant el turó s'hi construï a inicis del segle XX la finca de Casa Peñasco, també anomenada *El Castell*, estesa pel límit nord del Turó de la Rovira. Era propietat del militar madrileny Norberto Peñasco Galí (1839-1901). La tanca que envoltava els seus límits és encara visible en alguns trams. Aquesta edificació propicià la urbanització de la zona entre els anys 1910-1915, principalment dels carrers de Labèrnia i de Marià Labèrnia. *El Castell* va ser destruït per a la construcció de les defenses antiaèries, tot i que el projecte inicial contemplava incloure l'habitatge dins del complex artiller com a observatori. L'alçada de l'edifici, però, perjudicava la visió dels canons, que s'havien disposat perquè cobrissin els 360 graus de l'espai aeri, per la qual cosa finalment es decidí enderrocar-lo.

Figura 3
Situació del complex militar artiller del Turó de la Rovira.
[Elaboració: ATICS SL]

4. Defensa passiva, els refugis antiaeris com a resposta

El primer bombardeig que patí la ciutat de Barcelona per part dels feixistes i que provocà un fort impacte entre la població endemés de 18 víctimes, va procedir de mans de les tropes marines del creuer i destructor italià *Eugenio di Savoia*, el 13 de febrer de 1937 (Contel, 2008: 36). Amb aquest bombardeig s'inicià un nou tipus de tàctica militar, la rereguarda passà a ser front de guerra i la població es va haver d'organitzar davant d'uns atacs incisius. D'ençà d'aquesta data i del fet dramàtic que hi va tenir lloc es produïren un seguit d'accions reactives sobre la defensa passiva de la ciutat, iniciant-se un nou procés dins

de la confrontació bèl·lica que va incidir sobre la moral i l'organització dels barcelonins.

La ciutat de Barcelona sofrirà al llarg del conflicte bèl·lic quasi dos-cents bombardejos (Villarroya, 1999; Villarroya, Pujadó, Powles, 2002), la majoria provinents de l'aviació feixista italiana que operava i estava enclavada a la base de Mallorca. No podem oblidar que la Legió Còndor alemanya també va actuar, sobretot abans de l'entrada de les tropes nacionals a la ciutat, el 26 gener de 1939. El total de víctimes produïdes pels bombardeigs s'ha situat entorn d'una xifra propera a les 2.500 persones mortes i a milers de ferits.

La construcció dels refugis antiaeris es va incrementar a partir del fort i impactant esdeveniment de febrer del 1937; llavors els polítics i mitjans de comunicació van fer una crida per a la defensa de la ciutat. El govern republicà, per a defensar la ciutat de Barcelona, va construir diferents bateries antiaèries al Turó de la Rovira i al Prat (ubicada a l'actual Far del Llobregat dins del Port

Figura 4
Fotografia del cim
del Turó de la Rovira
amb les restes de
la bateria antiaèria
i la consolidació
de les traces del
barraquisme.
[Fotografia: J.
Ramos]

de Barcelona). També situà uns antiaeris improvisats a Vallcarca, al Tibidabo i al cim de Sant Pere Màrtir (Esplugues de Llobregat). Per a defensar l'entrada del mar de l'aviació feixista italiana, la ciutat disposava de les bateries de costa a la muntanya de Montjuïc: la del Castell, la de Bonavista i l'Álvarez de Castro. Així mateix, es van crear i adaptar a les necessitats de l'època l'artilleria dels *Astilleros* (situada als Banys de Sant Sebastià a la Barceloneta), la del Cementiri del Poblenou i la del Camp de la Bota, que ja existien amb anterioritat, a més de comptar amb un seguit de metralladores i artilleria lleugera contra els avions repartides per la ciutat (Ramos, 2010: 36). Tot això destinat a fer front als atacs marítims i aeris feixistes⁴ (fig. 4).

El 12 de juny de 1937, l'Ajuntament de Barcelona aprovà i inicià una campanya per a la construcció de refugis antiaeris, malgrat que ja n'hi havia alguns de construïts o en procés de construcció. En un primer moment, aquesta campanya fou duta a terme per ordre del regidor d'Urbanisme i Obres, Manuel Muñoz Díez, que s'encarregà de facultar la construcció de refugis mitjançant l'anomenada Agrupació Col·lectiva de la Construcció de Barcelona. A l'inici de la Guerra Civil, molta població del barri de la Barceloneta va marxar, ja que el port de Barcelona era considerat com un dels principals objectius de l'aviació feixista. És per això que, en aquest barri, els primers refugis antiaeris es destinaren al personal militar que operava al port i d'altres foren condicionats per albergar artilleria

4. El maig de 1937 es va crear la *Defensa Especial Contra Aeronaves* i l'*Arma de Aviación* de la República, organisme responsable de la defensa contra els atacs feixistes.

lleugera, la qual cosa va fer que la població no tingués lloc on refugiar-se i va contribuir al fet que marxés a indrets més segurs.

La direcció dels serveis tècnics del Departament d'Urbanisme i Obres era l'encarregada de disposar dels materials que les comissions de veïns sol·licitessin per a la construcció de refugis antiaeris. A causa de la dificultat econòmica i estratègica a l'hora de construir refugis públics, aquest departament marcà l'obligatorietat que tots els edificis de nova creació a Barcelona disposessin d'un refugi per albergar als habitants més propers.

Els refugis construïts a la via pública i els que estaven construïnt-se com a refugis col·lectius no es consideraven definitius fins que els tècnics de la construcció i els arquitectes els supervisaven, sobretot pel seu emplaçament, la capacitat i volum, els accessos, la ventilació, els mitjans de regeneració d'aire i la il·luminació (Miró, Ramos, 2013: 56).

De gran importància va ser la Junta de Defensa Passiva de la Conselleria de Treball i Obres Públiques; creada per Decret el 9 de juny de 1937 amb la intenció d'unir els esforços dels diferents organismes, tant oficials com particulars, per tal d'intentar salvaguardar la població. La voluntat unificadora d'esforços d'aquesta Junta anava en la direcció de millorar l'organització dels serveis fonamentals de la defensa passiva de la població civil, el control de l'ordre i l'ajut durant els bombardeigs, i l'educació dels habitants davant l'atac aeri, aeroquímic i naval (Díaz, Piera, Ramos, 2008: 146). Cal dir, que descontrol en el moment de l'organització, va provocar molts incidents i disputes que la Junta de Defensa Passiva va intentar pal·liar. La primera actuació de la Junta fou la de crear un pla de defensa passiva per a tota la població amb la construcció de refugis antiaeris. El desconeixement de l'armament, tant de les seves característiques com del seu radi d'expansió, va fer que a mesura que els efectes dels bombardeigs eren visibles, s'anessin estudiant els efectes de les bombes per a valorar les futures accions preventives.

A partir de la tasca de l'Ajuntament de Barcelona i del seu conseller regidor d'Urbanisme i Obres, Manuel Muñoz, l'agost de 1937, es redacta la memòria de l'anomenada Defensa Passiva Antiaèria (Muñoz, 1937). Entre octubre de 1937 i gener de 1938, es defineixen els cursos i indicacions de caràcter general, sobre els efectes dels gasos, els primers auxilis i tasques sanitàries i de salvament (Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1936). Des d'un primer moment, la Junta va aprofitar espais que ja tenia la ciutat com els passadissos del metro i del ferrocarril. A mesura que els bombardeigs s'intensificaren s'acordà la construcció de més refugis nous.

Després de l'entrada de les tropes nacionals a Barcelona, el panorama urbanístic era desolador. La constatació dels rastres dels bombardeigs, la presència de runa i les terres apilonades procedents dels refugis ocasionaven malestar a la població cansada del llarg procés de la guerra. Sovint es té la idea errònia que els refugis antiaeris es varen intentar amagar i fer oblidar durant el període franquista. Precisament les factures presentades al règim per al tancament d'accessos i pous, excavacions i transport de terres sobrants de refugis de l'any 1939 són de gran valor arqueològic i històric a l'hora d'identificar i estudiar els refugis antiaeris que es varen realitzar durant la Guerra Civil⁵. Més enllà d'aquesta realitat, el règim franquista va intentar gestionar un nou pla de defensa passiva aprofitant-ne alguns i creant-ne de nous. Per qüestions econòmiques el projecte franquista acabà abandonant-se (Miró, Ramos, 2011: 70)⁶.

5. La defensa antiaèria de la ciutat i els canons del Turó de la Rovira.

Al començament de la guerra, el sotssecretari de Defensa, Vicenç Guarner, donà unes explicacions interessants, que mostren de manera directíssima la improvisació forçosa, la dificultat d'imposar una acció coordinada i la intel·ligència desplegada per tal de vèncer, de la millor manera possible, els obstacles existents: "*La defen-*

5. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB), *M101 Junta Local de Defensa Passiva*. 57276. [1611] *Tancament d'accessos i pous, excavació i transport de terres sobrants de refugis*. 1939; i 57288. 5.7. *Obres realitzades per diferents contractistes*. Moltes empreses o constructors varen realitzar treballs pel tancament de refugis, principalment aquestes eren: Estanislao Llobet, Juan José Gil, Hernández, Construcciones Pahisa, Vicente Piulachs, F.O.C, Miguel Campmany, Francisco de P. Sala, Ramon Novell, José Llevat, Cubiertas y Tejados S.A., Antonio Aleix, Agustín Aura i Luís Baxeras.

6. AMCB, *M101 Junta Local de Defensa Passiva*. 57284. 5.1.10. *Llistat de personal. Gratificacions al personal procedent de les extingides brigades anomenades de Defensa Passiva pels treballs realitzats del 26 de gener a l'11 de febrer*. Març 1939.

sa antiaérea de Barcelona era otro problema difícil de resolver. No disponíamos de una sola pieza antiaérea y se tuvieron que improvisar tres defectuosísimas baterías en la ladera de Montjuïc y en otros dos extremos de la ciudad con piezas de 7,5 cm, establecidas rudimentariamente sobre un tambor de cemento, con su cureña introducida en un surco, enlazando telefónicamente con un puesto director del tiro. Como no había medio de que los sindicatos y organizaciones obreras entregaran las ametralladoras del Ejército de que se habían apoderado, planeamos establecerlas para el tiro antiaéreo en las propias terrazas de los locales sociales [...]. Redactamos personalmente una hoja con instrucciones sencillísimas para el tiro, prohibiendo tirar a menos de 20 grados (1000 metros) por encima del horizonte, en cuya línea aparecía el avión, orientando la regleta inversamente a su marcha y apuntándolo con la mira postiza y la perla. La altura del avión sobre el horizonte se apreciaba con estadias de cartón grueso y se usaba siempre el alza de 600 metros. En esta forma cubrimos el cielo barcelonés, hasta 2000 metros de altura, de fuegos de ametralladora. El sistema de detección era también improvisado y defectuoso” (Miró, 2009: 38).

Al segon semestre de 1937 arribaria força material. A més, l'organització progressà durant un temps a ritme bastant superior als problemes. Recordem que, el maig del 1937, també van ser creades la DECA (Defensa Especial Contra Aeronaves) i l'Arma d'Aviació de la República. Justament el 17 de maig de 1937, la Comandància General d'Enginyers va elaborar un projecte d'una bateria de tres canons al Turó de la Rovira amb la possibilitat d'afegir-n'hi, si calia, un quart. Mesos més tard, aquest planejament va canviar i es van construir tres bases amb una disposició diferent, així com la ubicació de la quarta de reserva. Poc temps després, va aparèixer un nou projecte per a quatre canons més grans, que es va construir i armar amb quatre peces *Vickers* 105, i que va entrar en funcionament el dia 3 de març de 1938⁷.

Els canons que ocupaven les plataformes de tir eren coneguts com hem dit amb el nom de *Vickers* 105. L'any 1936, l'exèrcit republicà disposava de 48 peces d'aquest model. El canó *Vickers* de 105/43,5 mm mod. 1923, era

d'origen anglès creat a l'Estat espanyol sota la llicència de la *Sociedad Española de Construcción Naval*. Aquest canó era capaç de disparar un projectil de 15 kg amb la velocitat inicial de 800 m/s i un angle màxim d'elevació de 90 graus. Es tractava d'una peça idèntica a la de 101,6 mm utilitzada per la Marina espanyola en les seves unitats, però de major calibre. Això va suposar un intent no reeixit d'homogeneïtzar els calibres de l'artilleria en la seva època. La realitat va mostrar la falta de coordinació entre la Marina i l'Exèrcit (Ramos, 2016: 55).

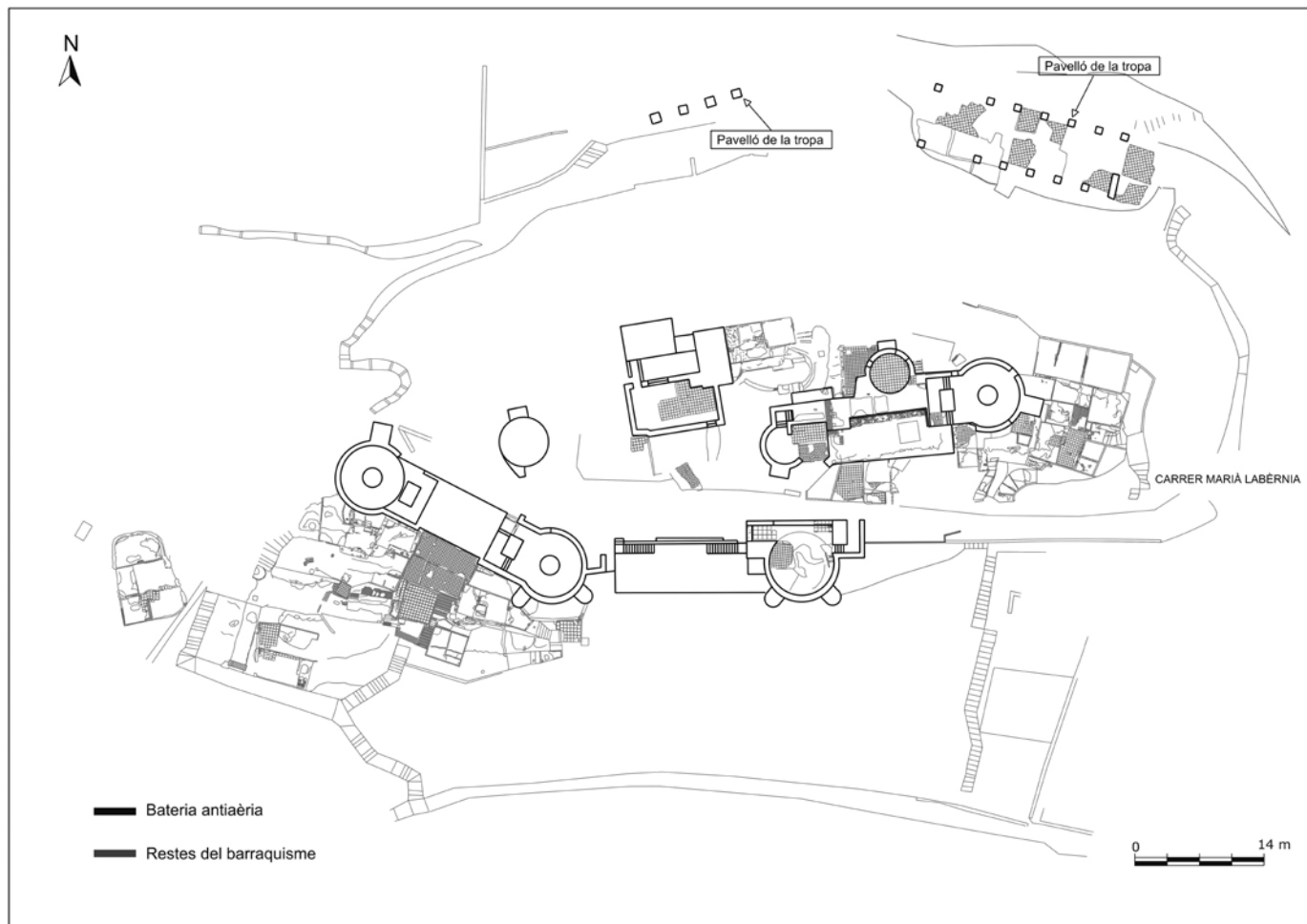
Les 48 peces d'aquest model van ser projectades i construïdes per la defensa de les bases navals del Ferrol, Cartagena i Maó. La tensió internacional suscitada per la intervenció italiana a Abissínia, l'any 1935, va fer que les 20 peces situades al Ferrol fossin repartides entre Maó i Cartagena, per la qual cosa el 18 de juliol de 1936 tots els canons d'aquest model van quedar en mans de les forces republicanes (Contel, 2008: 105).

Actualment, el Turó de la Rovira es troba ocupat per set plataformes de tir construïdes a finals de l'any 1937 i inicis de 1938. Durant la Guerra Civil espanyola, Barcelona va ser considerada objectiu militar per part de les avions feixistes italiana i alemanya, que recolzaven a l'exèrcit franquista. La ciutat era molt difícil de defensar eficaçment amb les armes antiaèries de l'època. L'única forma viable de fer-ho era a partir de bateries antiaèries que intentaren cobrir l'espai aeri barceloní i dominar la ciutat de la millor manera possible. Els antiaeris del Turó de la Rovira aconseguien amb la seva ubicació dominar una part important de la ciutat. No obstant això, el port i els barris vells restaven massa allunyats del seu radi de domini, no pas per a l'abast simple dels canons, sinó per al seu tir útil que posava en perill la mateixa ciutat. Cal tenir també en compte que algunes peces noves que arribarien per tal de pal·liar el gran desgast dels canons no foren més que simples substitucions i no veritables reforços (fig. 5).

El dia abans de l'entrada a les tropes franquistes a la ciutat de Barcelona, amb el control absolut del Prat de

7. Al 31 octubre 1937. En el lloc conegut com “El Castell” (Turó de la Rovira) es va projectar la construcció de quatre noves plataformes de tir per als canons inutilitzant les tres ja existents. Existia el pavelló d'oficials on dormien la tropa, però el nou projecte contemplava la construcció de:

A. Nou dormitori de tropa.
B. Nou pavelló d'oficials.
C. Vàters i dutxes.
D. Cuina.

Figura 5
Planta de la bateria antiaèria i traces del barraquisme al Turó de la Rovira.
[Elaboració: ATICS SL]

Llobregat i dels seus aeròdroms, els *Vickers* de 105 mm del Turó de la Rovira impactarien a la part davantera del bombarder alemany *He-111* de la Legió Còndor. Aquest fet ocasionaria la mort a l'acte a un tripulant i causaria ferides al pilot, que aconseguí aterrar a l'aeròdrom del Prat (Cabezas, 2013: 1073). De moment és l'únic cas d'encert conegut per part dels antiaeris del Turó de la Rovira.

L'exèrcit va viure amb intensitat i preocupació els darrers dies de la guerra de Barcelona. El dia 25 de

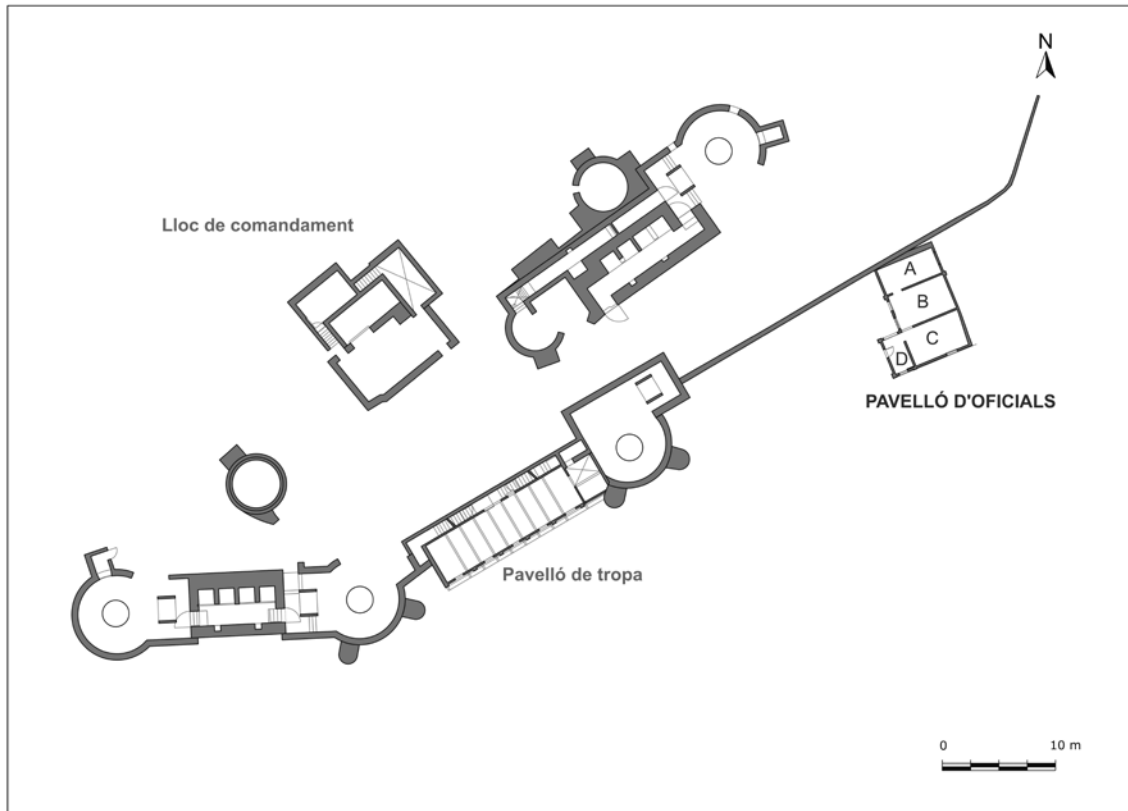
gener a la nit van destruir dues de les peces i l'endemà, el darrer dia, poc abans de la retirada, van inutilitzar les altres dues (Vera Deleito, Vera de Leyto, 2000: 179). Acabada la guerra, les peces malmeses van seguir en aquell paratge durant un temps i van rebre moltes visites dels barcelonins.

6. L'exemple del pavelló d'oficials: un tractament arqueològic

Presentem a continuació un microestudi realitzat a l'espai conegut com a pavelló d'oficials del Turó de la Rovira. Es tracta de l'única intervenció d'aquest tipus en tot l'espai del turó. La construcció del pavelló d'oficials va seguir una sèrie de fets que relatem a continuació:

- Al mes d'agost de 1937 el cap del sector Barcelona, Manuel Vidal, redacta el projecte de bateria antiaèria del Turó de la Rovira en el que s'incorpora un departament per oficials. L'octubre de 1937, el projecte

Figura 6
Planta de la
ubicació del pavelló
d'oficials dins del
complex artiller del
Turó de la Rovira.
[Elaboració: ATICS
SL]

és corroborat pel comandant General d'Enginyers⁸. Aquest barracó correspon a una estructura d'un habitatge de campanya, que hauria d'incloure possiblement els dormitoris dels alts càrrecs de la bateria, despatx i menjador. S'ubica en un indret que actualment es troba rebaixat i del qual no en queda cap rastre.

- El 31 d'octubre de 1937, es dibuixa el pavelló d'oficials ubicat dins del complex militar i de l'antiga finca de la Casa Penyasco⁹.
- El gener de 1938, Manuel Vidal dissenya un nou pavelló d'oficials. Aquest estava pensat per ser un lloc per a quatre oficials i un capità, un menjador, un espai sanitari i una cuina. Les mides són molt semblants a l'actual però ubicat en un altre indret molt pròxim —sud-est—,

aprofitant el pendent de la pedrera de Can Baró i amb una distribució diferent de l'original (fig. 6).

Entre els anys 2006-2008, es va iniciar la neteja manual de l'espai del Turó de la Rovira però no es desenrunà el pavelló d'oficials. Llavors estava ocupat per un colomar i era un dipòsit de nombroses andròmines. El pavelló d'oficials té diferents estrats historicoculturals:

- Pavelló d'oficials (1937-1939). Aquest fou el seu ús primigeni.
- Primera ocupació barraquista (1940-1980). Una vegada que queda en desús després de la guerra, l'edifici és utilitzat com a habitatge.
- Escola d'adults (dècada de 1980). L'Associació de Veïns del Carmel promou l'educació dels barraquistes i uti-

8. Archivo General Militar de Ávila (AGMAV). 1937-1938. *Documentació planimètrica de la bateria antiaèria del Turó de la Rovira*. AGMAV, C1158, Cp.4.D.2/2.

9. AGMAV, C.1158, Cp.6.D.1/3.

litza i modifica l'edifici per a ús comunitari d'educació d'adults.

- Darrera ocupació barraquista (1992-2009). Un cop enderrocades les barraques el lloc és abandonat i es reutilitza com a colomar.

A finals del mes d'agost i inicis de setembre del 2014, es va dur a terme l'estudi del pavelló d'oficials del complex militar de la bateria antiaèria del Turó de la Rovira. Per a un millor enteniment es va optar per classificar els àmbits d'aquest habitatge en quatre: A, B, C i D¹⁰.

El pavelló d'oficials va ser construït per albergar els dormitoris dels oficials i el capità, a més de comptar també amb un vestíbul o menjador, un lavabo i la cuina. L'edificació consta de 12 pilars, dels quals avui dia només sis són visibles.

Dins del pavelló podem parlar de dos àmbits diferenciats: l'àmbit D, construït exclusivament a base de maons i la resta, és a dir, els àmbits A, B i C, edificats amb maons i formigó. La construcció del pavelló va aprofitar part del pendent de la muntanya, excavant-lo per tant en la mateixa roca. Segurament això es va fer per protegir-lo de l'exterior; això implicaria que part de l'àmbit A estaria resguardat i gairebé seria subterrani.

Les bases de pilars foren construïdes amb formigó i tenen forma de cub de 0,4 m per 0,4 m i la resta fou bastida de maons fins a l'alçada prevista. Tant la part superior com la inferior se subjectava amb jàsseres de formigó armat. La teulada estava construïda encofrada amb formigó en els àmbits A, B i C, arrebossada la cara interna amb una capa de morter i l'externa amb maons vistos.

Els maons van ser utilitzats a la teulada i també a l'àmbit D, on són visibles actualment, però també, tot i que no s'han conservat, en els murs separadors del lavabo i del dormitori dels oficials. Aquests maons tenien una mida de 28,3 cm de llarg per 14 cm d'ample i un gruix de 5 cm. Tota l'estructura mestra va ser construïda amb totxos de l'època; aquests eren de 28,5 cm de llargària per 14 cm d'ample i 11,5 cm de gruix. Aquests totxos es caracteritzen per tenir a la cara exterior grups de quatre franges

de tres línies i ala cara interior tres franges de tres línies. Aquest tipus de totxos presenten sis orificis quadrats de 3 cm cadascú (fig. 7).

7. El barraquisme a *Los Cañones*

Històricament, a la ciutat de Barcelona la crisi de l'habitatge ha estat relacionada amb la política desenvolupada per l'administració de manera constant però amb perspectives i resultats molt diferents¹¹. A principi del segle XX, les autoritats municipals realitzaren una tasca de documentació, investigació i assessorament per tal de realitzar un pla d'habitatges dignes per a la classe treballadora. No obstant això, la llei de cases barates del 12 de juny del 1911, va ser insuficient respecte al seu objectiu principal: la construcció de pisos per a la classe proletària (Escudé, 1921: 578), i va afavorir, en canvi, la construcció d'habitatges per a la petita burgesia urbana (Roca, 1979: 126).

La crisi de l'habitatge abans de la Primera Guerra Mundial va fer trontollar un sistema vulnerable, creant un model de societat i una situació econòmica respecte a les cases que va comportar un considerable augment dels lloguers. El fort increment de la demanda de pisos arran del *boom* industrial va dur a l'encariment dels transports i dels materials de construcció. Tot aquest panorama desolador va quedar patent a la *Conferencia Nacional de la Edificación*, convocada per l'Instituto de Reformas Sociales, i celebrada a Madrid a mitjans del 1923.

El barraquisme a la ciutat de Barcelona va començar a proliferar com a conseqüència de la baixa construcció d'habitatge provocada indirectament per la Primera Guerra Mundial i la falta d'abastiment de materials. L'any 1914, en un informe mèdic, es van censar 3.859 barraques, de les quals 2.076 se situaven al districte VII (Esquerra de l'Eixample, Sants). Eren habitades per 19.984 persones, de les quals el 28% havia nascut a Barcelona, el 21% a la resta del Principat, el 14% al País Valencià, el 14,2% a Múrcia i el 13,8% a Castella (Pons, Martino, 1929). Aquesta situació s'accentuà al final de la Guerra Civil quan la ciutat de Barcelona, arran de la necessitat de mà d'obra, va agluti-

10. Volem agrair les tasques d'estudi dels paraments del pavelló d'oficials a l'empresa Camarra & García Conservació i Restauració, SL.

11. MIRÓ ALAIX, C.; RAMOS RUIZ, J. (2010). *Entre la bateria antiaèria i els canons: de la Guerra Civil al barraquisme. Mig segle d'història dalt del turó de la Rovira*. [en línia]. Barcelona. [Data de consulta 01/02/2018]. <http://www.ccma.cat/324/entre-la-bateria-antiaeria-i-els-canons-de-la-guerra-civil-al-barraquisme-mig-segle-dhistoria-dalt-del-turo-de-la-rovira-i-noticia/607785/>

Figura 7
Fotografia de
les tasques de
restauració i estudi
arqueològic al
pavelló d'oficials.
[Fotografia:
J. Ramos]

nar una gran massa de població immigrada. La migració no es produïa només per aconseguir una millora de vida sinó que, per fugir de possibles repressions en finalitzar la guerra, la gent marxava del lloc d'origen cap a un món millor, on poder ser una persona anònima. És molt fàcil demostrar la necessitat de construcció de nous nuclis de barraques per tal d'acollir la població obrera; tan útil durant el dia i tan infravalorada per la política municipal franquista, especialment pel que fa a l'assistència social, educativa, sanitària i cultural.

Vers l'any 1948 és quan apareixen les primeres barraques al Turó de la Rovira, al voltant dels carrers de Raimon Casellas i Francisco Alegre. L'altra zona on aviat es construeixen barraques és al carrer de Marià Labèrnia, on fins i tot s'aprofiten les estructures dels antiaeris com a habitatges. La novel·la de Juan Marsé *Últimas tardes con Teresa*, publicada l'any 1965, reflecteix magníficament aquest procés. La peculiaritat i la garantia de permanència de la barriada, que s'anomenarà *Los Cañones*, radicava en el seu aïllament i el fet que ocupaven restes de la bateria antiaèria que va ser construïda i defensada per la II República. L'espai era militar i l'Ajuntament no hi intervenia. Conceptualment, la solució de l'habitatge per a la família immigrada va ser la barraca, entesa

com a unitat d'habitació. Preus assequibles per un espai precàriament cobert, però almenys assolellat i amb cert aire de profitosa naturalitat. La idea de comunitat, de pertànyer a un espai útil per a un moment puntual de la nostra història, va fer que els llaços entre veïns fossin encara més forts. I tot això sense idealitzar el concepte de barraca, tan vinculat a la baixa condició de vida, delinqüència, contagis i manca d'higiene. Així doncs, apareix un nou fenomen urbà: el barri de barraques exiliat de la vida autèntica de la ciutat, en unes condicions físiques i psicològiques que l'emmarquen clarament dins del paternalisme més negatiu.

La fesomia del conjunt de barraques de *Los Cañones*, que era perceptible des de molt lluny sobre el cingle de la pedrera de Can Baró, responia a les pautes de l'arquitectura popular d'Andalusia, d'on provenien molts dels seus habitants. Malgrat el combat decidit per un bon reallotjament, compartit amb els altres nuclis barraquistes del Carmel, el barraquisme es va perllongar fins a l'any 1990, moment en què es va erradicar d'aquesta zona, per ordre de l'Ajuntament socialista, essent Pasqual Maragall l'alcalde. Els Jocs Olímpics de Barcelona (1992) i la consegüent neteja de cara de Barcelona, foren la causa que va permetre acabar amb el barraquisme de la ciutat (fig. 8).

Figura 8

Fotografia del sector de barraques conservades a tocar al dipòsit d'aigües.

[Fotografia: J. Ramos]

8. Conclusions

L'objectiu principal de la intervenció al Turó de la Rovira fou recuperar part de la memòria històrica de la ciutat, a través de la neteja i condicionament de l'espai de les defenses antiaèries instal·lades, i alhora convertir el lloc en un indret dinamitzador dels barris (Ramos, 2015b).

Les feines van consistir, com ja hem explicat, en la realització de diversos camps de treball durant els anys 2006, 2007 i 2008, amb la finalitat de retirar la runa de l'interior de les sales de les dependències militars que s'havia acumulat durant la fi del barraquisme, i la neteja del camí d'accés.

Durant aquests treballs es van recuperar, principalment, tres sales de recanvis i polvorins, i el lloc de comandament, que estaven reomplerts de runa. A més, es va poder netejar l'entorn més immediat del complex militar, així com totes les plataformes de tir on se situaven els canons

i el camí d'accés al cim del Turó de la Rovira. El condicionament de la bateria antiaèria finalitzà amb la recuperació de totes les estructures d'aquest complex artiller.

Com hem vist, la història de l'indret és llarga i ocupa diversos fets històrics: d'una banda, el poblament d'època ibèrica (Ramos, 2015c)¹²; anys a venir, a les primeries del segle XX, la reparcel·lació de grans finques (a partir del pla d'urbanització del 1916), que no impediren les extraccions de la pedrera de Can Baró i que aquestes seguisin la seva activitat excedint dels seus límits marcats. Aquest fet va fer trencar els plans inicials, tallant la connexió entre el Parc del Guinardó i el Park Güell pel carrer de Mühlberg, cosa que va promoure la urbanització del carrer de Gran Vista.

Més tard, durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939), el cim va aglutinar el pes principal de la defensa antiaèria

12. Consultar en aquest volum l'interessant article de l'arqueòleg Daniel Giner Iranzo: "Aportacions al coneixement del poblat ibèric del Turó de la Rovira de Barcelona: resultats de la darrera intervenció arqueològica".

de Barcelona. La ciutat va ser una plaça forta important del bàndol republicà durant la Guerra Civil espanyola. Al final de la Guerra Civil, quan la ciutat de Barcelona arran de la necessitat de mà d'obra va aglutinar una gran massa de població immigrada, es produí, com hem vist, una nova ocupació del lloc. La construcció de nous nuclis de barraques per tal d'acollir la població obrera fou absolutament necessària.

L'estratègica posició d'aquest paratge condicionà la presència d'antenes al llarg de la muntanya i als voltants, dotant l'entorn d'una acumulació de serveis per a la ciutat. La diferenciació d'espais d'aquest patrimoni efímer dins del projecte global de rehabilitació, ha permès desenvolupar un model específic per a la consolidació i manteniment d'aquest nucli de barraques, respectant la composició espacial i les restes conservades. Com a model de restauració únic i de gran importància per al barraquisme, el Turó de la Rovira mostra la delicadesa i fragilitat d'un patrimoni que ens permet reconstruir part de la història de la formació de la ciutat. Aquesta consolidació de les restes del barraquisme no mostra la ruïna, sinó la geometria dels espais per poder diferenciar els hàbitats. El procés de restauració se'n presenta com una necessitat de respectar la història més recent.

El Museu d'Història de Barcelona ha museïtzat tot l'espai, integrant els elements històrics que ocupen el cim del turó, essent l'indret un nou centre del museu. De cara a presentar al públic l'indret, a part de la senyalització als tres punts d'entrada al recinte amb un monòlit anunciador, s'han realitzat cinc plafons per a les visites autoguiades¹³. Ubicats estratègicament a l'espai patrimonial, aquests corresponen als següents punts d'interès.

A finals del 2014, el Museu d'Història de Barcelona va decidir realitzar una gran exposició en els espais o dependències militars (Roca, 2017). El pavelló d'oficials, després del seu condicionament, es va destinar com espai expositiu que permetés l'explicació del funcionament de la bateria i com a barraca i escola d'adults. Pel que fa a l'espai que correspon al dormitori de tropa, es destinà

a explicar la defensa activa de Barcelona i també l'important fenomen del barraquisme. Finalment, al lloc de comandament està situat el relat sobre el mateix espai i la tecnologia emprada en la detecció d'aeronaus, aparells i càlculs que es van fer servir per part de l'artilleria durant la Guerra Civil. Amb aquest treball hem volgut explicar la importància del reconeixement històric d'un espai de la ciutat de Barcelona situat en els seus límits físics, i pot ser per això ocupat de manera singular al llarg del temps. També hem volgut mostrar la necessitat i els avantatges pel coneixement que suposa la realització de microestudis de caire arqueològic en edificacions contemporànies. Finalment, estariem contents si el nostre treball servís de toc d'atenció sobre la necessitat de realitzar anàlisis acurades de les construccions bèl·liques relacionades amb la Guerra Civil i de les evidències deixades pel barraquisme, testimonis sensibles, fràgils i del tot imprescindibles per a la memòria històrica.

BIBLIOGRAFIA

BOU, LL.; GIMENO, E. 2007. *El Carmel ignorat. Història d'un barri impossible*. Districte d'Horta-Guinardó. Barcelona.

CABEZAS, A. 2013. *La defensa de la costa a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. [Tesis Doctorals en xarxa]. Barcelona. [Data de consulta 20/01/2018]. <http://www.tesisenred.net/handle/10803/129446/>

COMISSARIAT DE PROPAGANDA DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA. 1936. *Ciudadà: Què has de fer davant la guerra aèria*. Consell de Sanitat de Guerra. Barcelona.

CONTEL, J. M. 2008. *Gràcia, temps de bombes, temps de refugi. El subsòl com a supervivència*. Taller d'Història de Gràcia. Barcelona.

13. Els plafons tracten de les següents temàtiques: 1. El Turó de la Rovira al llarg del temps; 2. El lloc de comandament; 3. La bateria antiaèria del Turó de la Rovira; 4. El barri dels Canons; i 5. La ciutat informal del barraquisme [<http://ajuntament.barcelona.cat/museuhistoria/es/muhba-turo-de-la-rovira>].

- DÍAZ, J.; PIERA, J.; RAMOS, J. 2008. "Els refugis antiaeris de la Guerra Civil espanyola a Terrassa". *Terme*, 23. Terrassa. pp. 125-148.
- ESCODÉ, M. 1921. *Monografía estadística de las clases trabajadoras de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona. Barcelona. pp. 538-592.
- FONT, L. 2011. "La bateria i les barraques del Turó de la Rovira: criteris patrimonials". *Butlletí del Museu d'Història de Barcelona*, 22. Barcelona. pp. 4.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2016. *Volver a las trincheras. Una arqueología de la Guerra Civil española*. Alianza Editorial. Madrid.
- MIRÓ ALAIX, C. 2009. "Empremtes de la guerra a la ciutat de Barcelona". *La Ciutat i la Memòria Democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona*. ECOS, SCCL. Barcelona. pp. 21-45.
- MIRÓ ALAIX, C.; RAMOS RUIZ, J. 2011. "Els refugis antiaeris de Barcelona (1936-1973)". *Ex novo: revista d'història i humanitats*, 7. Universitat de Barcelona. Barcelona. pp. 55-79.
- MIRÓ ALAIX, C.; RAMOS RUIZ, J. 2013. "Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona". *Els refugis antiaeris de Barcelona. Criteris d'intervenció patrimonial*. MUHBA Documents 7. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 54-66.
- MUÑOZ, M. 1937. *Defensa Pasiva Antiaérea. REFUGIOS. Instrucciones elementales para la protección contra los ataques aéreos con bombas explosivas e incendiarias*. Barcelona.
- PONS, F.; MARTINO, J. M. 1929. *Los adueros de Barcelona*. Imp. La Ibérica. Barcelona.
- PUJADÓ, J. 1998. *Oblits de reraguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936- 1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- PUJADÓ, J. 2006. *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- RAMOS RUIZ, J. 2010. "Turó de la Rovira". *Anuari d'arqueologia i patrimoni de Barcelona 2008*. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 35-37.
- RAMOS RUIZ, J. 2011. "Turó de la Rovira". *Anuari d'arqueologia i patrimoni de Barcelona 2010*. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 78-80.
- RAMOS RUIZ, J. 2015. "Els vestigis de la Guerra Civil 75 anys després". *La llavor de la llibertat. La Segona República a Catalunya*. Ara Llibres. Barcelona. pp. 256-259.
- RAMOS RUIZ, J. 2015b. "Turó de la Rovira, un nou espai museïtzat del MUHBA". *Full d'Informació de la Societat Catalana d'Arqueologia*, 336. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.
- RAMOS RUIZ, J. 2015c. *Balconada/BCN. Guia d'Història Urbana*. MUHBA. Barcelona.
- RAMOS RUIZ, J. 2016. *Turó de la Rovira. Arqueologia d'un conflicte*. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.
- ROCA, F. 1979. *Crisis de la vivienda y política urbana. Análisis y respuestas*. Fundación del Instituto Nacional de Industria.
- SOLÉ, Q. 2007. "Rastres de mort. Les fosses comunes de la Guerra Civil". *Afers: full de recerca i pensament*, 56. Editorial Afers. Catarroja.
- ROCA I ALBERT, J. 2017. "The informal city in the city museum". *Museums of Cities and Contested Urban Histories*. CAMOC. Annual Conference 2017. Mexico City. pp. 26-37.
- SUNYER, E. 1963. *Las formaciones paleozoicas de la zona suburbana de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona. Museu Geologia. Barcelona; Conservatoire des Arts et Metiers. París.
- SUNYER, E. 1998. "Interpretació geomorfològica i tectònica dels turons de la ciutat de Barcelona". *Geologia dels Països Catalans*. Museu de Geologia de Barcelona. Associació Internacional per a l'Estudi Geològic de la Mediterrània Occidental. Barcelona.
- VERA DELEITO, A.; VERA DE LEYTO APARICI, J. 2000. *Defensa Antiaérea Republicana (1936-1939) (artillería y refugios): algo de valor*. Ediciones e Investigación. València.
- VILLARROYA, J. 1999. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- VILLARROYA, J.; PUJADÓ, J.; POWLES, V. 2002. *El Refugi 307 i el Poble Sec. 1936-1939*. Ajuntament de Barcelona. Barcelona.

TEXTOS EN CASTELLANO
SÍNTESIS

La ocupación del espacio donde se situaría la casa-fábrica de Tarrés es el producto de la evolución histórica y arquitectónica desde el siglo XVII, de una propiedad de tradición alfarera. Los datos anteriores a la construcción del taller se tomaron de tres sondeos realizados los años 2004, 2016 y 2017, los tres realizados en la mitad oriental del solar y con la misma secuencia estratigráfica. Se establecieron tres fases principales, en la más antigua, este espacio formaba parte de un centro alfarero por la superposición de niveles provenientes de la limpieza de un horno, la segunda, establecimiento de un jardín a mediados del siglo XVIII y finalmente, este se convirtió, una vez más, en un centro productor cerámico, a partir de la segunda mitad del siglo XVIII.

Por encima de estos niveles se construyó la casa-fábrica, formada por un conjunto de edificios donde se fusionan un lugar de vivienda con un centro productivo. El edificio principal, el que da a la calle dels Tallers y donde se ubica la casa del alfarero, tiene una fachada de 100 palmos decorada con motivos vegetales y escultóricos. En el edificio se abre a un pasaje que comunica el resto de edificaciones con la calle. A continuación, hacia el oeste se construyó el inmueble dedicado a la producción, donde se modelaban y cocían los diferentes objetos cerámicos. Esta última actividad se hacía en los sótanos del edificio donde se situaban dos hornos y una bóveda de ladrillos que servía para almacenar la leña. En el ángulo sur/este de la finca se construyó otro edificio que se utilizaba como espacio donde se mostraban los productos acabados e integrados arquitectónicamente para su venta, se trata del *mostruarius*. La descripción de la fábrica se completaría con las construcciones situadas en el extremo meridional de la propiedad que, hasta las intervenciones llevadas a cabo entre los años 2014 y 2017, estaban bajo una nave industrial posterior, posiblemente de comienzos del siglo XX.

Esta parte de la finca se constituye en tres partes funcionales bien definidas: el área de carga y descarga al norte, en el centro, el patio donde se procesaba la arcilla, y, un edificio en forma de L, que se dedicaba probablemente al procesamiento de los vidriados y otras funciones que todavía están por inferir,

el cual fue representado en el plano de Barcelona del arquitecto Garriga i Roca de 1859. La primera de ellas es un área abierta pavimentada con un suelo de ladrillos colocados en sardinel a la cual se accede desde el pasaje que comunica este espacio con la calle dels Tallers. El patio central está formado por un núcleo constituido por un pozo y un depósito, donde se hacía la mezcla de la arcilla y agua, y se decantaban los elementos más gruesos, que se depositaban en el fondo de la estructura hidráulica. Los elementos más finos y el agua pasaban a las piscinas de decantación donde, al evaporarse el agua, quedaba la arcilla para hacer los productos del taller. Al lado meridional de este núcleo hay un conjunto de cuatro balsas o piscinas de decantación que también son el resultado de un proceso constructivo.

La caracterización de la producción de los objetos que se fabricaban en la fábrica de Tarrés se ha podido determinar a grandes rasgos a través del libro *Contribución Industrial de Barcelona. Matrícula y Listas cobratorias*, y el catálogo de Tarrés Macià i Compañía de 1892. La producción del taller se puede dividir en tres grupos: cerámica aplicada a la arquitectura, objetos cerámicos de uso doméstico y elementos funcionales del taller. Al primer grupo pertenece la ornamentación arquitectónica de edificios y jardines y los elementos más funcionales de la arquitectura como son las canalizaciones, pavimentos y revestimientos de parietales. Al segundo grupo pertenecen objetos de uso personal como son las cajitas de tocador, jaboneras y orinales planos. Finalmente, el taller producía elementos funcionales del proceso de elaboración de las piezas y los relativas a la cocción, a estas hay que añadir otras propias de la vida cotidiana de la fábrica, como una serie de lápices de grafito.

Presentamos los estudios históricos y arqueológicos que se han realizado en el Turó de la Rovira desde el año 2006. El objetivo principal fue recuperar una parte de la memoria histórica de la ciudad de Barcelona, a través del acondicionamiento del espacio de las defensas antiaéreas instaladas. Los trabajos consistieron en la realización de varios campos de trabajos con voluntarios Internacionales durante los años 2006, 2007 y 2008, con el fin de retirar los escombros del interior de las sales de las dependencias militares que se habían acumulado durante el barraquismo. Durante estas tareas se recuperaron, principalmente, tres salas de recambios y polvorines, y el puesto de mando, que estaban rellenos de escombros. Además se pudo limpiar los alrededores de complejo militar, así como todas las plataformas de tiro donde se estaban los cañones, y el camino de acceso a la cumbre del Turó de la Rovira. El acondicionamiento de la batería antiaérea finalizó con la recuperación de todas las estructuras de este complejo militar. En la Guerra Civil española (1936-1939), la cumbre aglutinó el peso principal de la defensa antiaérea de Barcelona. La ciudad fue una plaza fuerte importante del bando republicano durante el conflicto bélico. Al finalizar la guerra, cuando Barcelona, a raíz de la necesidad de mano de obra aglutinó un gran número de población inmigrada, se produjo, como hemos visto, una nueva ocupación del lugar. La construcción de nuevos núcleos de barracas para acoger la población obrera fue absolutamente necesaria.

Cuando se hace mención a la defensa pasiva de la ciudad, existe un cierto rechazo a pensar solo en los refugios antiaéreos. Lógicamente, estas estructuras defensivas fueron las más valoradas, fruto de una sociedad o comunidad organizada. El tejido asociativo y las directrices de algunas instituciones promovieron la creación de estos espacios. Pero, no solo se pueden considerar a los refugios antiaéreos como la única manera de defenderse de las agresiones. Las huellas de la memoria de muchos hogares de Barcelona forman parte de la memoria individual o familiar. El recuerdo privado, no necesariamente ha de ser conocido o divulgado, puesto que lo espacios

de memoria de los bombardeos sobre Barcelona forman parte del recuerdo y la privacidad de cada cual. Las directrices tomadas por los organismos competentes, la gestión individual y colectiva, por lo que se refiere a la defensa y las actuaciones de las personas durante los bombardeos, se pueden considerar parte de la memoria histórica, entendida como patrimonio. Desgraciadamente, ante los restos tangibles, la memoria histórica es considerada frágil e inestable. La memoria colectiva que nos relaciona a un espacio, se convierte en un lugar simbólico con una comprensión del pasado explicado desde el presente.

La diferenciación de espacios de este patrimonio efímero dentro del proyecto global de rehabilitación, ha permitido desarrollar un modelo específico para la consolidación y mantenimiento de este núcleo de barracas, respetando la composición espacial y los restos conservados. Como modelo de restauración único y de gran importancia para el barraquismo, el Turó de la Rovira muestra la delicadeza y fragilidad de un patrimonio que nos permite reconstruir parte de la historia de la formación de la ciudad. Esta consolidación de los restos del barraquismo no muestra la ruina, sino la geometría de los espacios para poder diferenciar los hábitats. El proceso de restauración se nos presenta como una necesidad de respetar la historia más reciente.

El Museu d'Història de Barcelona ha realizado la propuesta museística de todo el espacio, integrando los elementos históricos que ocupan la cumbre de la colina y convirtiéndolo en un nuevo centro del Museo. De cara a presentar al público el lugar, aparte de la señalización en tres puntos de entrada al recinto con un monolito anunciador, se han realizado 5 plafones para las visitas autoguiadas. Ubicados estratégicamente en el espacio patrimonial, estos corresponden a los siguientes puntos de interés.

A finales de 2014, el Museu d'Història de Barcelona decidió realizar una gran exposición en los espacios y dependencias militares. El pabellón de los oficiales, después de su acondicionamiento, se destinó como espacio expositivo que permitiera la explicación de la batería y como barraca y escuela de adultos. En cuanto al espacio correspondiente

al dormitorio de la tropa, se destino a explicar la defensa activa de Barcelona y también el fenómeno del barraquismo. Finalmente, en el puesto de mando está situado el relato sobre el mismo espacio y la tecnología utilizada en la detección de aeronaves, aparatos y cálculos que se usaron por parte de la artillería durante la Guerra Civil. En este trabajo hemos querido explicar la importancia del reconocimiento histórico de un espacio de la ciudad de Barcelona situado en sus límites físicos, y tal vez por eso, ocupado de manera singular a lo largo del tiempo. También hemos querido mostrar la necesidad y las ventajas que supone para el conocimiento la realización de microestudios de carácter arqueológico en edificaciones contemporáneas. Finalmente, estaríamos satisfechos si nuestro trabajo sirviera de toque de atención sobre la necesidad de realizar análisis cuidadosos de las construcciones bélicas relacionadas con la Guerra Civil y de las evidencias dejadas por el barraquismo, testimonios sensibles, frágiles y del todo imprescindibles para la memoria histórica.

**ENGLISH TEXTS
SUMMARY**

structure. The finest elements and water went to the setting ponds where, when the water evaporated, the mud to make the products remained. On the southern side there are some setting ponds that are also the result of a construction process.

It has been possible to broadly determine the characterisation of the production of the objects manufactured in Tarrés' factory through the book *Contribución Industrial de Barcelona. Matrícula y Listas obratorias* and the Tarrés Macià company catalogue from 1892. The workshop production can be divided into three groups: pottery applied to architecture, pottery objects of domestic use, and functional elements of the workshop. The first group concerns the architectonic ornamentation of the buildings and gardens and the most functional elements of architecture, such as piping, flooring and wall coating. The second group concerns objects of personal use such as dressing table boxes, soap dishes or flat chamber pots. Finally, the workshop produced functional elements of the manufacturing process of the pieces and those related to firing, as well as others related to the daily life of the factory, such as a series of graffiti in pencil.

We present the historical and archaeological studies conducted at the Turó de la Rovira since 2006. The main objective was to recover part of the historical memory of the city of Barcelona by restoring the area occupied by the anti-aircraft batteries. The works involved several workcamps with international volunteers in 2006, 2007 and 2008, with the aim of removing the debris inside the rooms of the military premises that had accumulated during the final years of the shanty town. During these tasks three rooms of spare parts and arsenals and the command post were recovered, all of them filled with debris. Moreover, the area adjacent to the military complex, all the shooting platforms where the canons were located and the path leading to the top of the Turó de la Rovira were cleared. These works led to the recovery of all the structures of this artillery complex.

During the Spanish Civil War (1936-1939), the peak of the hill housed most of Barcelona's anti-aircraft defence. The city was an important Republican stronghold during the armed conflict. At the end of the war, when due to the need for labour the city of Barcelona received a large number of immigrants from Spain, the place was reoccupied. The construction of new shanty towns to house workers became essential. When we mention the passive defence of a city, there is a tendency to only think of anti-aircraft shelters. Logically, these defence structures were the most valued, as a result of an organised society or community. The association fabric and the guidelines of some institutions promoted the creation of these spaces. However, the anti-aircraft shelters cannot be considered the only form of defence against aggressions. The memory of many homes in Barcelona forms part of individual or family memory. Private memory does not necessarily have to be made known because the sites of remembrance of the bombings over Barcelona form part of everyone's memory and privacy. The guidelines followed by the organisations in charge, the individual and collective management concerning defence and the actions of people during the bombings can be considered part of the historical memory, understood as heritage.

Unfortunately, faced with the tangible remains, historical memory is considered fragile and unstable. The collective memory that this site gives us creates a symbolic place for understanding the past from the present.

The differentiation of sites of this ephemeral heritage within the global restoration project has enabled the development of a specific model for the consolidation and maintenance of this former shanty town, respecting the spatial composition and the remains preserved. As a unique model of restoration and of great importance concerning shanty towns, the Turó de la Rovira shows the delicacy and fragility of a heritage that enables us to reconstruct part of the history of the formation of the city. This consolidation of the remains of a shanty town does not show the ruin but the geometry of the spaces in order to differentiate them. The restoration process is a need to respect the most recent history.

The Barcelona History Museum has produced the project to turn the whole space into a heritage site, integrating the historical elements that occupy the top of the hill, which is now a new centre of the museum. In order to present the place to the public, apart from signposting in the three entrances to the site, 5 panels have been produced for self-guided visits. Strategically located, these correspond to the following points of interest.

In late 2014, the Barcelona History Museum decided to produce a large exhibition on the military spaces or premises. The officers' pavilion, after its restoration, was used as an exhibition space to explain how the battery worked and as a shanty and as an adult school. The space corresponding to the troop's dormitory was used to explain the active defence of Barcelona and also the important phenomenon of shanty towns. Finally, the command post tells the story of this space and the technology used by the Artillery during the Civil War to detect aircraft and the apparatuses and calculations. With this paper we want to explain the importance of the historical recognition of a space of the city of Barcelona located in its physical limits and perhaps for this reason unusually occupied over time. We have also want-

---

ed to show the need to conduct archaeological microstudies in contemporary buildings. Finally, we would be happy if our work calls attention to the need for precise analyses of constructions related to the Civil War and the remains left by shanty towns, sensitive, fragile and essential witnesses of historical memory.

TEXTES EN FRANÇAIS
RÉSUMÉ

Nous présentons les études historiques et archéologiques qui ont été faites au Turó de la Rovira depuis 2006. L'objectif principal a été de récupérer une partie de la mémoire historique de la ville de Barcelone à travers l'aménagement de l'espace des défenses antiaériennes installées. L'action a consisté à réaliser différents camps de travail avec des bénévoles internationaux au cours des années 2006, 2007 et 2008, afin de retirer les restes de l'intérieur des salles des dépendances militaires, restes qui s'étaient accumulés depuis la fin de l'utilisation de ce bidonville. Au cours de ces tâches on a surtout récupéré trois salles de pièces détachées et de poudrières ainsi que le lieu de commandement qui étaient tous remplis de gravats. On a aussi pu nettoyer les environs immédiats du complexe militaire ainsi que toutes les plateformes de tir où se trouvaient les canons et le chemin d'accès au sommet du Turó de la Rovira. L'aménagement de la batterie antiaérienne s'est terminé avec la récupération de toutes les structures de ce complexe d'artillerie.

Pendant la Guerre civile espagnole (1936 – 1939), le sommet du Turó de la Rovira a regroupé l'essentiel de la défense antiaérienne de Barcelone. La ville a été une importante place forte du côté républicain pendant le conflit. Lorsque, suite au grand besoin de main d'œuvre à la fin de la guerre, la ville de Barcelone a accueilli une grande quantité de population immigrée, l'endroit a été à nouveau occupé. La construction de nouveaux noyaux de bidonvilles destinés à accueillir cette population ouvrière s'est avérée absolument nécessaire.

Lorsque l'on mentionne la défense passive d'une ville on a tendance à ne penser qu'aux refuges antiaériens. Logiquement, ces structures défensives ont été les plus mises en valeur, elles étaient le fruit d'une société ou d'une communauté organisée. Le tissu associatif et la direction de certaines institutions promurent la création de ces espaces. Mais on ne peut pas considérer les refuges antiaériens comme étant la seule manière de se défendre des agressions. Les traces de mémoire de bien des foyers de Barcelone font partie de la mémoire individuelle ou familiale. Le souvenir privé ne doit pas forcément être connu et divulgué

car les espaces de mémoire des bombardements sur Barcelona font partie du souvenir et du monde privé de chacun. Les consignes prises par les organismes compétents, la gestion individuelle et collective en ce qui concerne la défense et les actes des personnes pendant les bombardements peuvent eux aussi être considérés comme faisant partie de la mémoire historique, comprise comme patrimoine. Malheureusement, face aux restes tangibles, la mémoire historique est considérée fragile et instable. La mémoire collective nous offre un espace qui peut devenir un lieu symbolique où un résumé du passé est expliqué par le présent.

La différence d'espaces de ce patrimoine éphémère au sein d'un projet global de restauration a permis de développer un modèle spécifique pour la consolidation et le maintien de ce centre de bidonville, en respectant la composition de l'espace ainsi que les restes conservés. Comme modèle de restauration unique et de grande importance pour les bidonvilles, le Turó de la Rovira montre la délicatesse et la fragilité d'un patrimoine qui nous permet de reconstruire une partie de l'histoire de la formation de la ville. Cette consolidation des restes du bidonville ne montre pas les ruines mais plutôt la géométrie des espaces qui permet de différencier les habitats. Le processus de restauration apparaît comme un besoin de respecter l'histoire la plus récente. Le Musée d'Histoire de Barcelone a réalisé la présentation muséale de tout cet espace, en intégrant les éléments historiques qui occupent le sommet de la colline, l'endroit se présentant comme un nouveau centre du musée. Pour la présentation du lieu au public, outre la signalisation aux trois points d'entrée de l'enceinte avec un monolithe explicatif, on a réalisé 5 panneaux pour les visites autoguidées. Placés stratégiquement dans l'espace patrimonial, ces derniers correspondent aux points d'intérêt suivants.

À la fin de l'année 2014, le Musée d'Histoire de Barcelone a décidé de réaliser une grande exposition dans les espaces et les dépendances militaires. Après avoir été aménagé, le pavillon d'officiers a été destiné à recevoir un espace d'exposition qui permette d'expliquer

le fonctionnement de la batterie comme bidonville et comme école d'adultes. Le dortoir de la troupe a été destiné à l'explication de la défense active de Barcelone ainsi qu'à l'important phénomène du bidonville. Finalement, dans le lieu de commandement on a placé l'explication de cet espace ainsi que la technologie employée pour la détection des aéronefs, des appareils et des calculs qu'utilisa l'artillerie pendant la Guerre civile. Par le biais de ce travail, nous avons voulu expliquer l'importance de la reconnaissance historique d'un espace de la ville de Barcelone, espace situé à sa limite physique, et peut-être pour cette raison occupé de manière particulière au fil du temps. Nous avons aussi voulu montrer le besoin et les avantages qu'a pour la connaissance la réalisation de micro-études de type archéologique dans des constructions contemporaines. Finalement, nous serions heureux si notre travail servait à éveiller l'attention sur le besoin de réaliser des analyses poussées de constructions de guerre liées à la Guerre civile espagnole et à propos des traces qu'ont laissées les bidonvilles, des témoignages sensibles, fragiles et particulièrement indispensables pour la mémoire historique.